

WOJCIECH BRZEZOWSKI*

IAN HAMILTON FINLAY I JEGO MAŁA SPARTA**IAN HAMILTON FINLAY AND HIS LITTLE SPARTA**

Streszczenie

Stworzona przez Iana Hamiltona Finlaya Mała Sparta, położona pośród szkockich wrzosowisk, uchodzi za jedną z najciekawszych współczesnych kreacji ogrodowych. Renomę zawdzięcza nie tylko udanej kompozycji stworzonej z roślin, wody i budowli. Znajdujące się tam obiekty sztuki i prozaiczne artefakty z umieszczonymi na nich enigmatycznymi inskrypcjami sprawiają, że jest to miejsce pamięci o wybitnych ludziach i historycznych wydarzeniach. Nawiązując do dawnej tradycji założenia krajobrazowych, Finlay wciąż widza w wyrafinowaną grę odwołującą się do intelektu i erudycji.

Słowa kluczowe: ogród, Ian Hamilton Finlay, Mała Sparta

Abstract

Little Sparta, created by Ian Hamilton Finlay, situated in the midst of Scottish moors, is recognized as one of the most intriguing modern gardens. It owes its renown not only to the composition of plants, water and buildings. Situated there objects of arts, as well as prosaic artifacts and placed on them enigmatic inscriptions cause, that it is a place of memory of prominent people and historical events. Referring to the tradition of landscape gardens, Finlay draws the spectator into the sophisticated game appealing to the intellect and erudition.

Keywords: garden, Ian Hamilton Finlay, Little Sparta

* Dr hab. inż. arch. Wojciech Brzezowski, prof. PWr, Wydział Architektury, Politechnika Wroclawska.

Pokryte łąkami i wrzosowiskami Pentland Hills koło Edynburga trudno uznać za idealne miejsce dla ogrodu, ale właśnie tu w Dunsyre Ian Hamilton Finlay, przekształcając przez ponad czterdzieści lat zabudowania starej farmy i przyległy do nich teren, stworzył swą Małą Spartę, która uchodzi za jedno z najciekawszych dokonań sztuki ogrodowej drugiej połowy XX wieku¹.

Finlay i jego żona Sue² weszli w posiadanie zaniedbanej farmy w 1966 roku i w ciągu następnego czterdziestolecia gruntownie przekształcili zarówno zabudowania, jak i przyległy teren, tworząc tam ogród³. Odnaleźć tu można wszystko, czego oczekujemy od tradycyjnego założenia krajobrazowego, a więc operowanie przestrzenią i skalą, zróżnicowanie kompozycji zieleni, także rzeźby, zegary słoneczne, ławki, ścieżki, mostki, stawy, miniaturowe wodospady, urny, fragmenty rzeźb i detali architektonicznych, a także malownicze budowle.

Wędrując po ogrodzie, dostrzeżemy również wszechobecne teksty wypisane najczęściej klasyczną antykwą na urnach, wazach, blokach kamiennych, ale także na metalowych plaketach i zwykłych konewkach do podlewania roślin. Teksty owe wypisane zostały nie tylko po angielsku, ale również po łacinie, włosku, francusku i niemiecku.

Umieszczanie napisów w ogrodach ma długą tradycję, poczynając od włoskich ogrodów renesansowych po krajobrazowe ogrody angielskie. Nigdy jednak przedtem inskrypcje nie wyąpiły w takim natężeniu i w tak szerokiej gamie znaczeń. W niektórych przypadkach wydaje się, że to zwykłe słownikowe definicje, odnoszące się do przedmiotów, na których zostały umieszczone. Czasem jednak zakończenia tych tekstów nie są już tak oczywiste lub ich pozorna klarowność nie daje się w pełni pogodzić z kontekstem, w jakim się znalazły.

Część napisów zdaje się odnosić do postaci historycznych, artystów czy mitologicznych bohaterów, ale po chwili konstatujemy, że inskrypcje okazują się nie tak oczywiste, jak można by było oczekiwać. Dochodzimy wręcz do przekonania, że zawierają one ukryte znaczenia czy nawet przesłania, a ponieważ są dominującym elementem ogrodu, tym bardziej dotkliwa i wyzywająca jest niemożność pełnego odkrycia ich sensu. Wielorakość podtekstów, znaczeń, skojarzeń wystawia na ciężką próbę erudycję odwiedzających. Wydaje się, iż niezwykle przydatny w wędrowce po ogrodzie byłby laptop z dostępem do internetowych zasobów, które pomogłyby rozszyfrować przesłania zawarte w ogrodowych artefaktach i wszechobecnych napisach.

Aby zrozumieć rolę, a także kompozycję i sens inskrypcji ogrodowych, odwołać się należy do ważnego etapu w karierze Finlaya, który po rozlicznych próbach literackich (był wydawcą, a także autorem opowiadań i poezji) po 1963 roku wszedł w okres fascynacji poezją konkretną, jak sam mówi – poezją jednego słowa. Swe dokonania przekazywał w formie ulotnych druków. Znajdujemy tam niejednokrotnie koncepty powtórzone później także w stworzonych przez niego ogrodach⁴. To z doświadczeń z poezją konkretną przejął Finlay posuniętą do skrajności lapidarność oraz przywiązy-

¹ Do najważniejszych publikacji poświęconych temu założeniu, z których korzystał autor, należą: J.D. Hunt, *Nature over again. The Garden Art. Of Ian Hamilton Finlay*, London 2008; J. Sheeler, *Little Sparta. The Garden of Ian Hamilton Finlay*, London 2003, a także J. Campbell, *Ian Hamilton Finlay. Avant gardener*, „The Guardian” (31.05.2003). Wymienić także należy oficjalną stronę internetową ogrodu: <http://www.littlesparta.co.uk>, gdzie zamieszczony został bogaty materiał ilustracyjny.

² Sue MacDonald-Lockhart – od 1964 r. druga żona Finlaya.

³ Pomijając wczesny okres, kiedy Finlay sam wykonywał część prac, w tworzeniu wszystkich znajdujących się w ogrodzie artefaktów jego rola ograniczała się do warstwy conceptualnej, zaś realizację swych pomysłów powierzał starannie dobieranym rzemieślnikom. Również grafiki i instalacje rzeźbiarskie tworzyli według szczegółowych wskazówek Finlaya inni wykonawcy.

⁴ Oprócz Małej Sparty według wskazówek Finlaya powstał ogród Fleur de l'Air w Prowansji. Założenie to, niedostępne dla zwiedzających, prezentuje wydany przez prywatne wydawnictwo Finlaya album *Fleur de l'Air; A Garden in Provence by Ian Hamilton Finlay* z fotografiami Volkmar Herrego i komentarzami do ilustracji Harry Gilonisa.

wanie wagi nie tylko do warstwy znaczeniowej, ale także wizualnej i onomatopiecznej słów i ich zapisu.

Zwykłe zabudowania starej farmy zostały przez Finlaya przekształcone w swoiste „świątynie”, choć trzeba dodać, że transformacja ta spełniona została w bardzo ograniczonym zakresie w wymiarze rzeczowym, a bardziej w kategoriach symbolicznych. Jeden z budynków został przybytkiem Filemona i Baucis, choć jedynie kilka połyskujących złotem płytek na dachu i portyk, którego jedna z podpór ma ciągle jeszcze postać zwykłego słupa, podczas gdy druga przybrała już formę klasycznej kolumny, zapowiadają dziejącą się z woli Zeusa i Hermesa przemianę prostej chatki staruszków we wspaniałą, krytą złotym dachem świątynię. Surową ścianę drugiej budowli uszlachetniono, bez zbytej ingerencji w kamienną strukturę muru, wymalowanymi białą farbą sylwetami klasycznych kolumn, a wykonany elegancką antykwą i umieszczony na fasadzie napis dedykuje świątynię Apollinowi, jego Muzom, jego Muzyce i jego Orężowi⁵. Ten „sakralny” charakter budowli był dla Finlaya koronnym argumentem w 1983 roku w konflikcie z lokalnym urzędem podatkowym, który negował prawo organizowania tam ekspozycji dzieł sztuki. Prozaiczny, wydawałoby się, spór zyskał patetyczny wymiar przez określenie go przez Finlaya mianem *Pierwszej Wojny Małej Sparty*, a także dał asumpt do nazwania całego kompleksu Małą Spartą. Przy drodze prowadzącej do farmy wydarzenie to upamiętnia monument z metalową plakietą, na której wyobrażony został karabin maszynowy i data *February 4 1983*, a także wers *Flecie rozpocznij ze mną arkadyjskie nuty*, zaczerpnięty z VIII bukoliki Wergiliusza. Ta zadziwiająca antynomia zapowiada dwa wątki należące do grupy dominujących w ogrodzie. Połączenie wizerunku karabinu z sielankowym tekstem skłania do spekulacji dotyczących wzajemnych powiązań. Istnieją one już w wizualnym podobieństwie dziurkowanej ostony lufy karabinu do otworów w piszczalce fletu. Można także dopatrywać się tu metafory współzależności sztuki i konieczności jej obrony, a także ilustracji fundamentalnej idei Małej Sparty, gdzie trwa walka zmierzająca do pokonania dzikiej, nieokiełznanej natury przez porządek sztuki⁶.

W partii ogrodu noszącej nazwę *English Parkland* leży na trawie strzaskana kolumna z wrytym napisem *ARCADIA n. A KINGDOM IN SPARTA'S NEIGHBOURHOOD*⁷. Ta zwięzła inskrypcja, brzmiąca jak słownikowe hasło, nabiera szczególnego sensu przez wypisanie jej antykwą i umieszczenie na tronie antycznej kolumny. Przypomina o arkadyjskiej aurze obecnej także tu – w Małej Sparcie, sąsiadującej z Arkadią, która z kolei położona była w pobliżu Aten. I tu, w szkockim wymiarze, krąg się zamyka, bowiem Atenami Północy nazywano stolicę Szkocji – Edynburg.

Il. 1. Centralna część ogrodu ze świątynią Apollina (fot. Sam Rebben, Wild Hawthorn Press)

Ill. 1. The central part of the garden with Apollo Temple (photo Sam Rebben, Wild Hawthorn Press)

⁵ *TO APOLLO / HIS MUSIC / HIS MISSILES / HIS MUSES.*

⁶ Sheeler, *op. cit.*, s. 17.

⁷ Arkadia, królestwo w sąsiedztwie Sparty. W angielskim tekście *n.* (*noun*) – rzeczownik.

Zaczerpnięta ze słynnego eseju Erwina Panofsky'ego interpretacja wątku *Et in Arcadia ego* z obrazów Poussina odzwierciedlona została w licznych motywach przypominających o śmierci, która wszak obecna jest także w Arkadii⁸. Mamy tu więc płyty przypominające stele nagrobne, ale także rzeczywiste nagrobki (wprawdzie nie ludzi), jak ten ustawiony na grobie ukochanego zajączka dzieci Finlaya, z wypisanym po łacinie kommemoratywnym tekstem, nie pozbawionym specyficznego humoru⁹. Wymienione w nim nazwisko XVIII-wiecznego angielskiego poety Williama Cowpera, nawiązuje do jego wiersza-epitafium ukochanego zajączka. Jeszcze bardziej patetyczny napis pojawił się na nagrobku kota Finlayów: *HERE I REST / HERE I STAY / OUR CAT / 1977–1993*. Pierwszy wers tego napisu jest cytatem z listu św. Anzelma, XII-wiecznego arcybiskupa Canterbury¹⁰.

Przegląd zapełniających Małą Spartę ponad 270 artefaktów pozwala wydzielić kilka wiodących tematów: II wojna światowa, rewolucja francuska, filozofia, mitologia antyczna, literatura, a w niej wątek bukoliczny. Już u wejścia napisy znajdujące się na bramach mają przywołać konkretne skojarzenia. Na jednej z nich, otwierającej się w kierunku rozległych, po części zaoranych pól, widnieje napis *das geplügte Land, fluted land*, w którym słowo *fluted*, prócz swego podstawowego znaczenia (*fluted* – 'żłobiony', 'radłony'), niesie także skojarzenie z krainą opiewaną fletem, a więc Arkadią. Nad inną z bram umieszczony został napis również przywołujący sielankowy nastrój: *a cottage, a field, a plough* (chata, pole, pług) i na odwrocie: *There is a happiness* (Tam jest szczęście), odnoszące się do pochwały życia prostego człowieka, zaczerpniętej od francuskiego rewolucjonisty Louisa Antoine'a de Saint-Justa, z którym w czasie wędrówki po ogrodzie spotkamy się jeszcze kilkakrotnie.

Cała grupa inskrypcji ma związek z wodą, poczynając od napisu o charakterze słownikowej definicji na jednym z niepozornych kamieni, z których wykonano przejście przez staw, a zwracającego uwagę na ulotną fakturę wodnej tafli: *Ripple n. A fold. A fluting of the liquid element*. Szczególną pozycję ma słowo oznaczające falę, które pojawia się kilka razy. Graficzną genezę ukazaną na tworzonych przez Finleya kartach ma to słowo w łacińskiej wersji – *unda*, widniejące na ceramicznych płytkach w mozaikowej inkrustacji, a także zapisane w różnorodnych odpowiednikach – *wave vague wogę onda unda* – umieszczonych na pięciu kamiennych blokach rozrzuconych na trawie¹¹.

Słowo „fala”, tym razem w angielskojęzycznej wersji, widnieje również na kamieniu ujmującym wylot strumienia, gdzie jego wyjątkowy zapis *W ave* można odczytać również jako łacińskie pozdrowienie, którym strumień wita się z ogrodem¹². Antykwizujący wymiar ma też kamienna tabliczka zawieszona na jednym z drzew z napisem *Mare nostrum*, którym to mianem Rzymianie określali Morze Śródziemne. Lakoniczny tekst stanowi nie tylko aluzję do antycznego Rzymu, ale także do całego kręgu śródziemnomorskiego z jego kulturą, historią, a także klimatem. Uzupełnieniem tego wątku są odnoszące się do morza, morskich fal czy okrętów napisy, które znajdują się na otaczającej pień drzewa ławce¹³.

⁸ E. Panofsky, *Et in Arcadia ego. Poussin i tradycja elegijna*, [w:] *Studia z historii sztuki*, Warszawa 1971, s. 324-342.

⁹ *Hic Lepusculus noster requiescit qui Testudinem expectet Cowper August 1974. (Tutaj spoczywa nasz Zajączek w oczekiwaniu na Żółwia)*. Tekst ten zawiera aluzję do dwóch żółwi hodowanych przez Finleyów, siejących spustoszenie w ogrodowych uprawach. Zwierzęta te zostały także uwiecznione w formie rzeźb z tworzywa sztucznego z umieszczonym na pancerzu i wykonanym szwabachą napisem *Panzer Leader*.

¹⁰ Sheeler, *op. cit.*, s. 122.

¹¹ Kompozycja ta została powtórzona m.in. w 1987 r. na terenie kampusu University of California w San Diego.

¹² Podobnie napis *H our Lady*, umieszczony na jednym z zegarów słonecznych i opatrzony dodatkowo rysunkiem Madonny, zawiera zarówno skojarzenia z godziną – *hour*, jak i Matką Boską – *Our Lady*, czy wręcz zawiera inwokację do Marii – patronki godzin.

¹³ *THE SEA'S WAVES/ THE WAVE'S SHEAVES, THE SEA'S NAVES*. Słowo *nave* może oznaczać zarówno nawę kościelną, jak i w swej łacińskiej wersji okręt.

Il. 2. Fragment kompozycji „The Present Order is the Disorder of the Future” (fot. Sam Rebben, Wild Hawthorn Press)

Ill. 2. Part of the composition “The Present Order is the Disorder of the Future” (photo Sam Rebben, Wild Hawthorn Press)

Jednym z dominujących wątków, przeplatających się w różnoraki sposób w kompozycji ogrodu, są odniesienia do rewolucji francuskiej i jej protagonistów. Wydarzenie to upamiętnia kompozycja składająca się z czterech kolumn ustawionych przy ścianie jednej z budowli. Na trzech z nich umieszczono główne hasła rewolucji – *Liberty, Equality, Fraternity*, a na czwartej datę 1793, odnoszącą się do najbardziej dramatycznego okresu rządów Komitetu Bezpieczeństwa Publicznego i panującego wówczas terroru¹⁴.

Do rewolucji francuskiej odnosi się także wykonana z blachy, pomalowanej w kolorze zielonym i czerwonym, kompozycja przedstawiająca w sylwetowym ujęciu znaną rzeźbę Berniniego *Apollo i Dafne*, którą można zrazu odczytać jako pendant do stojącej nieopodal świątyni. Prawdziwy sens tego przedstawienia objaśnia jednak inskrypcja umieszczona obok, na kamiennym bloku, korespondująca z jedną z grafik Finlaya, gdzie za Dafne, przepasaną szarfą w barwach *tricolor* z napisem *LA REPUBLIQUE*, podąża Apollo-rewolucjonista¹⁵. Ten szczególny dualizm znaczeń ilustruje również niewielka figurka umieszczona w obudowie przypominającej antyczne lararium, będąca kopią berniniowskiej rzeźby wyobrażającej biegnącego Apollina, któremu Finlay dodał trzymany w podniesionej ręce karabin maszynowy, a na piedestale umieścił monogram *A SJ*, odnoszący się do Antoine'a Saint-Justa¹⁶. Rysy tego samego rewolucjonisty, który słynął z urody, ma także umieszczona wśród zarośli, jakby zdekapitowana, złota głowa Apollina, na którego czole widnieje napis *Apollo Terroriste*, zrozumiały w kontekście roli, jaką odegrał Saint-Just (obok Robespierre'a) – najbardziej bezwzględny przywódca Komitetu Ocalenia Publicznego – w okresie terroru. Samemu Robespierre'owi poświęcony został dość osobliwy pomnik w postaci zwykłej, pomalowanej na niebiesko konewki, na której prócz nazwiska umieszczona została jego data urodzin i śmierci. Ta zaskakująca relacja zachodząca pomiędzy ogrodniczym naczyniem a przywódcą rewolucji staje się jasna w kontekście republikańskiego kalendarza, w którym 28 lipca 1794 roku – dzień, w którym został zgilotynowany Robespierre – nosił miano *Arrosoir*, czyli Konewka.

Dopełnieniem tego ciągu skojarzeń jest niewielka kamienna płyta przypominająca fragment nagrobnej steli, na której widnieje nazwisko członka Komitetu Bezpieczeń-

¹⁴ Finlay dał także ironiczny komentarz do rewolucyjnych haseł w grafice, którą według jego pomysłu wykonał Gary Hincks: *Bicentenary Tricolour* z 1987 r., gdzie pod francuską flagą umieścił napis: *Wolność – dla niektórych, Równość – dla niektórych, Braterstwo – z niektórymi*. <http://www.davidnolangallery.com/artists/ian-hamilton-finlay/works/>

¹⁵ Na odwrocie owego kamiennego bloku widnieje rodzaj bibliografii do przedstawionej sceny: *OVID the Metamorphoses / Book I Fable XII IPOTESI / Saint-Just et l'Antiquité / PATER Apollo in Picardy / WITTKOWER Bernini / MIGNET Histoire de la Révolution Française*.

¹⁶ Figurki Apollina z karabinem maszynowym zawiera także praca Finlaya *The French Revolution*, wystawiona w 2005 r. w nowojorskiej David Nolan Gallery.

stwa Powszechnego i zarazem twórcy republikańskiego kalendarza – Philippe'a Fabre'go zwanego d'Eglantine, a także rozmieszczony wzdłuż jednej z alejek ciąg rzeźb przedstawiających kosze wypełnione płodami ziemi. Wyobrażenia te, choć mieszczące się w klasycznym repertuarze ogrodowych dekoracji, odnoszą się do nazw dni republikańskiego kalendarza w rozpoczynającym czas żniw miesiącu Fructidor¹⁷.

Podobnie w tradycyjnym kanonie dekoracji ogrodowych mieści się fragment trzonu spiralnej kolumny, ale nabiera on zgoła innego sensu, gdy odczytamy umieszczone na plincie nazwisko z datami życia: *Georges Couthon 1756–1794*. Otóż ten adwokat, członek Komitetu Ocalenia Publicznego, który – jak wymienieni wyżej inni członkowie tego gremium – Saint-Just i Robespierre – zakończył życie na gilotynie, odznaczał się zdeformowaną, pokręconą przez chorobę posturą.

Z Saint-Justem wiąże się największa z kompozycji ogrodowych w Małej Sparcie, na którą składa się jedenaście bloków kamiennych, jakby prowizorycznie rozłożonych na trawie, z umieszczonymi na nich pojedynczymi słowami, układającymi się w maksymę opatrzoną nazwiskiem autora: *THE / PRESENT / ORDER / IS / THE / DISORDER / OF / THE / FUTURE / SAINT- / JUST*¹⁸. Potężne bloki sprawiają wrażenie szczątków wspaniałej budowli, które być może zostały ułożone w przypadkowym porządku, a sens zdania można odwrócić, zmieniając układ głazów¹⁹. Zabieg taki sugerował sam Finlay w jednej ze swych grafik²⁰.

Saint-Just jest cytowany przez Finlaya jeszcze w innej inskrypcji, w której pobrzmiewa nuta nostalgii za republikańskimi ideałami antycznego Rzymu: *THE WORLD HAS BEEN EMPTY SINCE THE ROMANS. SAINT-JUST*. Sens tej maksymy staje się bardziej dojmujący przez umieszczenie jej na pochylonym, zapadającym się w ziemię ułomku bloku skalnego, będącego jakby fragmentem dawnej, doszczętnie zniszczonej, a niegdyś wspaniałej budowli.

Jako komentarz do zaskakujących korelacji zachodzących pomiędzy tradycyjnym kształtem ogrodu i znaczeniami niesionymi przez inskrypcje może służyć jeden z aforyzmów Finlaya: *Niektóre ogrody są opisywane jako miejsca wytchnienia, podczas gdy w rzeczywistości one atakują*²¹. To o tym aspekcie zda się przypominająca brama, na której słupach umieszczone zostały kamienne rzeźby, zrazu kojarzące się z wazami, ale w rzeczywistości wiernie wyobrażające granaty stosowane w czasie ostatniej wojny. Przedstawienia te można odczytać jako manifestację wszechobecných w ogrodzie militarnych konotacji, nawiązujących do jego nazwy.

Przykładem niech będzie trzon klasycznej marmurowej kolumny z napisem wrytym elegancką antykizującą czcionką, rozpoczynającym się od słów *TRAGEDIES of the DIDO...*, kojarzącym się z tytułami dawnych dzieł literackich, co pogłębia jeszcze przywołane imię Dydony. Z dalszego tekstu wynika jednak, że monument ten upamiętnia krążowniki z serii zwanej Dido, zatopione podczas II wojny światowej, a patetycznego wymiaru dodaje zamykający listę storpedowanych okrętów wers z VI księgi *Eneidy* – *TENDEBANTQUE MANUS RIPAE ULTERIORIS AMORE*, odnoszący się do duchów nieopogrzebanych zmarłych, daremnie czekających, by Charon zabrał je na drugi

¹⁷ Miesiące dzieliły się na dziesięciodniowe cykle. Każdy piąty dzień miał nazwę odnoszącą się do zwierzęcia lub ryby, a każdy dziesiąty do rolniczego sprzętu – stąd Kosz – trzydziesty dzień miesiąca Fructidor, a dni miały nazwy Polna Róża, Chmiel, Kukurydza, Pomarańcza, Orzech Włoski, Śliwka, Cytryna itp.

¹⁸ Obecny porządek (prawo) jest nieporządkiem (bezprawiem) przyszłości. Kompozycja ta została powtórzona w Barcelonie nieopodal Parc Güel z katalońskim tłumaczeniem tekstu.

¹⁹ Być może zatem należy go odczytać, odwracając porządek słów jako: *The present disorder is the order of the future*. Taką interpretację tekstu sugeruje artykuł: *Great Works: The Present Order* (1983, Ian Hamilton Finlay), „The Independent” (29.05.2009).

²⁰ Umieszczone tam słowa obwiedzione były przerywaną linią imitującą perforację i opatrzone instrukcją, według której każde ze słów należy wyciąć i ułożyć w odpowiednim porządku.

²¹ J.H. Finlay, *Unconnected Sentences on Gardening*.

brzeg Styksu²². Sens, choć w pierwszej chwili zaskakujący odległością skojarzeń, wydaje się oczywisty, gdy uzmysłowimy sobie liczbę istnień ludzkich uwięzionych w zatopionych okrętach, a zatem nieopgrzebanych.

Zakamuflowane przesłanie zawiera także monument upamiętniający bitwę o Midway. Na kolistej metalowej plakiecie umieszczona została sylweta okrętu wojennego i w otoku napis: *THROUGH A DARK WOOD / MIDWAY*. W tym miejscu po raz kolejny Finley poddaje próbie erudycji widza, gdyż zagadkowa zbitka tekstu i obrazu staje się zrozumiała dopiero w kontekście słynnego dwuwiersza, rozpoczynającego *Boską komedię*, będąc zarówno grą słów odnoszącą się do nazwę wyspy, jak i pretekstem do przywołania zadumy emanującej ze strof Dantego²³.

Prócz wątków heroicznych znaczna część inskrypcji odwołuje się do sztuk pięknych. Mamy zatem kamienną plakietkę z monogramem Albrechta Dürera, zawieszoną na gałązce na skórzanym rzemyku, a więc taką samą, jaką przedstawił Dürer na znanym miedziorycie i obrazie przedstawiającym pierwszych rodziców. Umieszczony w kępie trawy kamień z charakterystyczną sygnaturą nawiązuje z kolei do słynnej akwareli tego artysty, przedstawiającej właśnie kępę trawy.

Umieszczony na ułomku płotu napis *Picturesque* określa sposób widzenia otaczającego krajobrazu według kanonów, jakie stały u podstaw kompozycji angielskich ogrodów krajobrazowych, komponowanych zgodnie z wzorami czerpanymi z malarstwa²⁴. Do tego samego wątku odnoszą się kilkakrotne odwołania do Claude'a Lorraine'a czy charakterystyczny napis na jednym z kamieni *See POUSSIN hear LORRAINE*. Dość oczywista w swej wymowie okazuje się plakietka z napisem *L'île des Peupliers*, która także przez fakt użycia języka francuskiego kojarzy się z miejscem pochówku Jana Jakuba Rousseau w Ermenonville. Potrzeba jednak wręcz encyklopedycznej wiedzy, by odczytać, że umieszczone na kamiennej piramidzie daty 1774–1840 odnoszą się lat życia Caspara Davida Friedricha i że jemu ten monument jest poświęcony.

Nie brak w ogrodzie także artefaktów budzących lżejsze, czasem wręcz humorystyczne skojarzenia. Do takich należy wskazujący drogę do sznura do suszenia prania drogowskaz, na którym widnieje niemieckojęzyczny, wypisany szwabachą napis *Zur Siegfried Linie*, który nawiązuje do popularnej żołnierskiej piosenki z czasów II wojny światowej, w której żartobliwie śpiewano o wieszaniu prania na linii Zygryfda²⁵. Dość prozaiczny cel ma napis (znowu niemiecki!) *ACHTUNG MINEN*, umieszczony na przypominającej nagrobek płycie kamiennej, oznaczającej miejsce, gdzie zakopane są przewody elektryczne.

Nagromadzenie w ogrodzie wielu symboli odnoszących się do wojny, a także niemieckich napisów z charakterystyczną czcionką stało się powodem, dla którego Finley został oskarżony o resentymenty nazistowskie, a także o apologię przemocy²⁶. Zarzuty te kosztowały go utratę atrakcyjnego zlecenia francuskiego ministerstwa kultury, które – doceniając upamiętniającą rewolucję francuską kompozycję z Nowej Sparty – zamierzało powierzyć Finleyowi stworzenie w Wersalu ogrodu-pomnika z okazji dwustulecia uchwalenia Deklaracji Praw Człowieka.

²² *Stojąc i wznosząc ręce, błagali o przewóz, rwąc się tęsknie na drugi brzeg...*

²³ Dwa pierwsze wiersze pieśni pierwszej Piekti z *Boskiej komedii* Dantego. W oryginale: *Nel mezzo del cammin di nostra vita / mi ritrovi per una selva oscura...*, ang.: *Midway upon the road of our life / I found myself within a dark wood...* (tłum. Charles Eliot Norton), pol.: *W połowie drogi naszego żywota / Wśród ciemnego znalazłem się lasu...* (tłum. A. Stanisławskiego).

²⁴ Por. hasło *The Picturesque*, [w:] G. Jellicoe, S. Jellicoe, P. Goode, M. Lancaster, *The Oxford Companion to Gardens*, Oxford–New York 2001, s. 431. Szerzej o tej kwestii: J.D. Hunt, *The Picturesque Garden in Europe*, London 2002.

²⁵ Angielskie słowo *line* oznacza zarówno linię, jak i sznur do wieszania prania.

²⁶ Zarzuty te nie wydają się w pełni bezpodstawne, gdyż zarówno w kreacjach z Matej Sparty, jak i w twórczości literackiej i plastycznej Finleya można dostrzec rodzaj fascynacji wojną, a nawet nazizmem. Wiadomo także, że Finley korespondował z Albertem Speerem, który również zajął ogródek w więzieniu w Spandau. J. Campbell, *Ian Hamilton Finlay. Avant gardener*, „The Guardian” (31.05.2003).

Stosunek Finlaya do swego ogrodu określają jego liczne wypowiedzi. Zapytany kiedyś, dlaczego stworzył Małą Spartę, odparł: bo było miejsce koło domu! Ale to bezpretensjonalne oświadczenie z pewnością trudno uznać za wyczerpujące. Znacznie bardziej wymowne są aforyzmy zawarte w ulotnych drukach i broszurach. Znajdziemy tam między innymi nieco sarkastyczną uwagę dotyczącą napisów ogrodowych: *Inscriptions are the best part of a garden as decals are the best part of Airfix kits* (Inskrypcje są najlepszą częścią ogrodu, tak jak kalkomania jest najlepszą częścią zestawów Airfax²⁷) czy też aforyzmy-wskazówki dla potencjalnych twórców ogrodów, takie jak: *Embark on a garden with a Vision but never with a plan* (Zabieraj się za ogród z wizją, ale nigdy z planem), czy: *Superior gardens are composed of Glooms and Solitudes and not of plants and trees* (Najwspanialsze ogrody komponowane są z Mroków i Samotni, a nie z roślin i drzew), czy wreszcie: *A garden is not an object but a process* (Ogród nie jest obiektem, lecz procesem)²⁸. To ostatnie stwierdzenie w pełni odnosi się do Małej Sparty, gdzie po śmierci Finlaya, który zmarł w 2006 roku, nadal realizowane są jego pomysły²⁹.

Ogród Finleya nie jest kreacją obliczoną wyłącznie na percepcję wzrokową. W kontekście do ogromu znaczeń, skojarzeń treści niesionych przez wszechobecne słowa kompozycja roślin, wody i ziemi staje się być może nawet mało istotna, a z całą pewnością jest tylko tłem, wprowadzicie niepozabawionym swego wyrazu, ale schodzącym na plan dalszy.

Mała Sparta to niewątpliwie ogród pamięci poświęcony ważnym wydarzeniom, ludziom, ideom, choć trzeba przyznać, że widzianym z bardzo osobistej perspektywy twórcy ogrodu. Zarazem jest to test dla naszej pamięci, wystawiający na ciężką próbę erudycję, a także zmuszający do wyrafinowanego ćwiczenia intelektualnego.

LITERATURA

- CAMPBELL J., *Ian Hamilton Finlay. Avant gardener*, „The Guardian” (31.05.2003).
- FINLAY I.H., FINLAY S., *Unconnected Sentences on Gardening*, [w:] *Nature Over Again After Poussin*, katalog wystawy, Collins Exhibition Hall, University of Strathclyde, Glasgow 1980.
- GILONIS H., HERRE V., *Fleur de l'Air; A Garden in Provence by Ian Hamilton Finlay*, Dunsyre 2004.
- Great Works: The Present Order (1983, Ian Hamilton Finlay)*, „The Independent” (29.05.2009).
- HUNT J.D., *Nature over again. The Garden Art. Of Ina Hamilton Finlay*, London 2008.
- HUNT J.D., *The Picturesque Garden in Europe*, London 2002.
- Picturesque The*, [w:] Jellicoe G., Jellicoe S., Goode P., Lancaster M., *The Oxford Companion to Gardens*, Oxford–New York 2001, s. 431.
- PANOFSKY E., *Et in Arcadia ego. Poussin i tradycja elegijna*, [w:] *Studia z historii sztuki*, Warszawa 1971, s. 324-342.
- SHEELER J., *Little Sparta. The Garden of Ian Hamilton Finlay*, London 2003.
- <http://www.davidnolangallery.com/artists/ian-hamilton-finlay/works/>
- <http://www.littlesparta.co.uk>

²⁷ Airfax – popularna angielska firma produkująca plastikowe modele samolotów do samodzielnego składania.

²⁸ Wszystkie cytaty pochodzą z: I.H. Finlay, S. Finlay, *Unconnected Sentences on Gardening*, [w:] *Nature Over Again After Poussin*, katalogo wystawy, Collins Exhibition Hall, University of Strathclyde, Glasgow 1980.

²⁹ M.in. według wcześniejszego pomysłu Finlaya założono *hortus conclusus*.